

AZ OROSZ III. ÜGYOSZTÁLY
(VÁZLAT EGY 19. SZÁZADI
ÁLLAMVÉDELMI RENDSZERRŐL)

A reformok Oroszországnak történetében az egyik legérdekesebb, ugyanakkor igen kevésbé tanulmányozott periódus: az 1860–1870-es évek.¹

A 60-as évek kezdetének reformjai meghatározott feltételt teremtettek ahhoz, hogy a feudális monarchia átalakuljon burzsoá monarchiává. Azonban a jobbágyi maradványok továbbélése az országban megmutatta nemcsak az önkényuralom belpolitikájának elmentmondásosságát, de lehetőséget teremtett a reakcióba való átmenetelhez is.

Ebben a bonyolult helyzetben fontos szerepet játszott a kormányzati politika megbízható szervezete, a III. ügyosztály, melynek működését most nem kizárólag az ország belpolitikai életével kapcsolatosan vizsgáljuk, hanem, hogy ez a fontos szervezet milyen tevékenységet fejtett ki az ország határain túl.²

Vizsgált időszakunkban 1860 és 1878 között a III. ügyosztály élén P. A. Suvalov, A. L. Potapov és A. R. Drentyeln állt.

Háromjuk közül P. A. Suvalov³ hosszú ideig élvezte II. Sándor teljes bizalmát és támogatását, úgy, hogy befolyással volt a kormányzat bel- és külpolitikájára.

A kibontakozó reakció feltételei között a cári politika fontos eszköze, fegyvere lett a politikai megfigyelés és a nyomozás mind belföldön, mind külföldön.⁴ Az uralkodói kancellária részlegeként a III. ügyosztály nemcsak hogy kívül állt az állami intézmények rendszerén (a törvénygyűjteményben meg sem említik), de köztudottan felettük helyezkedett el.⁵

Egyebek között az összes miniszter és vezető köteles volt feltétlenül teljesíteni a III. ügyosztály rendelkezéseit.

A III. ügyosztály állománya fennállásának idején (1826–1880) nem volt nagy: 1878-ban a narodnyik mozgalom által indukált nagy feszültség idején sem számlált több tagot mint 52-t, és ebből a csoportból 20 a levelekkel foglalkozott. Közvetlenül az 1880 augusztusi felszámolása előtt 72 emberből állt. Igaz, nem szabad elfelejteni azt a tényt sem, hogy a III. ügyosztály széles, szerteágazó ügynöki hálózattal rendelkezett mind Oroszországban, mind pedig külföldön. Az ügyosztály végrehajtó szerve pedig a rendőrség önálló területe volt, amely 1873-ban több mint 5,5 millió embert számlált.⁶

A III. ügyosztály tevékenységét mindenre kiterjedő figyelem jellemezte, különösképpen a hírhedt rendőrminiszter, P. A. Suvalov vezetése idején.⁷ A hivatal legfőbb erőssége a jól kiépített ügynökhálózat volt, mely nemcsak egész Oroszországot tartotta megfigyelés alatt, hanem kiterjedt külföldi kapcsolatokkal is rendelkezett. A szervezet feladata volt, hogy hírt szerezzen minden megnyilvánulásról, amely valamilyen formában bírálta a kormányzat tevékenységét. A vétkesekkel szemben a rendőrség azonnal megtette a szükségesnek ítélt lépéseket.

A fentebb vázolt meglehetősen sokrétű feladatkör ellátása feltételezte a szervezettség magas fokát, hiszen az intézkedések hatékonysága legtöbbször a gyorsaságtól függött. Ezért az ügyosztály több részlegre tagolódott, mindegyiknek a tevékenysége egy-egy kü-

lön területre összpontosult. A legfontosabbnak a forradalmi megmozdulások előkészítését figyelő apparátus munkáját tekintették. A szervezet ügynökei állandó megfigyelés alatt tartották a radikális nézetekről ismert személyeket. Nyomozhattak, vizsgálatokat folytathattak felségsértési és politikai ügyekben, száműzetéssel büntethették a forradalmi gondolatok nyilvános terjesztőit vagy börtönnel sújthatták őket. „Ez az osztály figyelte a különféle szervezkedéseket, s tartotta szemmel azokat, akiknek Oroszországgal ellenséges viszonyban lévő államokkal bármilyen kapcsolata volt.”⁸

A 19. század 60-as éveiben azonban az államellenes tevékenység felderítésével kapcsolatos feladatkört, illetve a politikailag gyanús személyek megfigyelését a 3. osztály vette át, a fenti szervezet tevékenysége így már csak a felségsértési ügyek kivizsgálására korlátozódott.

1847-ben a III. ügyosztályon belül létrejött két irattár, amelyekben minden fontosabb politikai ügy aktája helyet kapott.

Minden precizitás, szervezés és figyelem sem tudta azonban megakadályozni D. Karakazovot a II. Sándor cár elleni merénylet elkövetésében. Az eset közvetlen következménye az lett, hogy az ügyosztály jelentősége hirtelen megnőtt, s kezdett jelentős befolyást gyakorolni az államélet legmagasabb szintű irányítására is. A konzervatív körök ismert képviselői: (P. A. Suvalov, D. A. Tolsztoj, K. J. Polen és A. E. Tyimasov) egyre közelebb kerültek a hatalom közvetlen irányítóihoz, s ezzel egyidejűleg megkezdődött a liberális politikai erők háttérbe szorítása. Ennek során eltávolították hivatalából többek között D. A. Miljutyint, M. H. Reiternt és P. A. Valujevet is.⁹ „P. A. Suvalov körül a konzervatívok egyre szorosabb tömörülést hoztak létre, s igyekeztek befolyásuk alá vonni a minisztereket is. Ennek a folyamatnak természetesen következménye volt, hogy az 1866–1874 közötti időszakban a III. ügyosztály vezetőjének döntő szerepe volt a kormányzati kurzus meghatározásában.”¹⁰

Suvalov ideje alatt az ügynöki tevékenység megélénkült Oroszországban és külföldön egyaránt. Az előkerült anyagokból sok minden kiderült a kor kulisszák mögötti eseményeiről, de a mai napig nem lehet tudni, hogy pontosan kik és hányan voltak ennek az ügynöki hálózatnak a tagjai.

A rendőrminiszter – úgy is, mint a III. ügyosztály vezetője – részt vett a Minisztertanács, az Államtanács és a paraszti Főbizottság munkájában, meghatározó szerepe volt a regionális felügyelő bizottságokban, érvényesítette befolyását a lengyel ügyekkel kapcsolatban, az Északi-tenger mellékén és a Kaukázus térségében is. Ekkora hatalom és befolyás birtokában teljesen váratlanul érte 1874 júniusában az éppen Emsben tartózkodó cár döntése, mely szerint azonnali hatállyal kinevezték Oroszország londoni követévé.¹¹

A magyarázat ez esetben csak variánsokban képzelhető el. A kortársak nagy része (többek között A. J. Gyelvig,¹² A. A. Kirejev¹³) úgy vélte, hogy a kegyvesztés okát abban kell keresni, hogy P. A. Suvalov 1873-tól kezdődően túllépte a „jóízlés” határait, s a legmagasabb állami hivatalokban úgy adta elő saját véleményét, mintha az egyben az uralkodó álláspontja is lenne. Dolgorukaja herceg¹⁴ szerint pedig a cárt a Suvalov mindenhatóságáról szárnyra kapott hírek bosszantották fel, főként az, hogy a minisztert – tréfásan – IV. Péterként kezdték emlegetni.

Nagy a valószínűsége ennek a magyarázatnak, annál is inkább, mert utódjául a cár egy szellemileg leépülőben lévő politikust, A. L. Potapovot jelölte ki, aki viszont annyira nem értette a körülötte zajló dolgokat, hogy két év múlva őt is le kellett váltása posztjáról.

N. V. Mezenecv tábornok is mindössze két esztendeig tarthatta pozícióját, vele 1878-ban Sz. M. Szytyepnyak–Kravcsinszkij végzett egy merénylet során. A következő kétéves terminus alatt A. R. Drentyeln került a III. ügyosztály élére, s ő töltötte be a rendőrmiszteri posztot is. 1880-ban a hivatal végleges megszűnésével együtt az ő szerepe is véget ért anélkül, hogy a hivatal működésében bármilyen változtatást is véghez vihettek volna.

A tanulmány forrásanyagát a moszkvai Centralnij Goszudarsztvennij Archiv Oktyabrszkoj Revoljucii – a továbbiakban és a jegyzetekben CGAOR SZSZSZR – 109. fondjában gyűjtöttük össze, melyben a III. ügyosztály irattárának anyaga található. Ezek között nagyrészt a lapok szerkesztősegeinek küldött körleveleket,¹⁵ az újságokban nem tárgyalható kérdések gyűjteményét¹⁶ és egyéb fontos ügyeket alaposabban megvilágító iratokat találunk. Ez utóbbihoz tartoznak a külföldi ágensek jelentései, amelyek magukban foglalják az adott ország belpolitikai életének számos mozzanatát, illetve az orosz bel- és külpolitika hatását Európa különböző országaira. A jelentések nagy részén olvasható az uralkodó sajátkezű aláírása, megjegyzése ékes bizonyítékként annak, mennyire figyelemmel kísérte az orosz monarcha a külső és belső közvélemény alakulását. Egyéni kvalitásai, hiúsága és könnyen befolyásolható egyénisége fogékonnyá tették őt a közvélemény hangulatára. Vágyott a népszerűsége, de meg kívánta őrizni uralkodói jogait. Ezért rendkívül érzékenyen reagált a hivatalos politikát bíráló valamennyi megjegyzésre.

Ezen kritikák, megjegyzések, tárgyilagos professzionista jellegű megfogalmazásait olvashatta a cár, és olvashatjuk mi is ezekből a jelentésekből, melyeket eddig még igen kevés helyen használtak forrásként.¹⁷

A III. ügyosztály külpolitikával kapcsolatos anyaga 1860–1878-ig igen változatos, hogy csak a legfontosabbakat említsük: Anglia Oroszországgal kapcsolatos politikája, a Balkán kérdés, ezzel összefüggésben Oroszország katonai ereje. Többször visszatérnek az ágensi jelentések a III. Napoleon képre, Poroszország és Franciaország háborújára, Ausztria, különösen az ausztriai szlávok és Oroszország viszonyára.

Dolgozatunkban ez utóbbi kérdéssel szeretnénk részletesen foglalkozni.

Az ismertetésre kerülő forrásokat kronológiaiilag 1867–70 és 1876–77 köré csoportosíthatjuk.

Az 1870-ben vagy azelőtt fródott levelek tartalmukat tekintve a Monarchia szláv népeinek helyzetével és törekvéseikkel foglalkoztak, és az 1867-es kiegyezés következményeit taglalták. Az 1876–77-es jelentések már az európai nagyhatalmak függvényében vizsgálták a szláv mozgalmakat.

A források jól szemléltetik, hogy az információk igen változatos formában jutottak az ügyosztály tudomására, egyrészt összefüggő ágensi jelentések, másrészt magánszemélyek kifejezetten az uralkodót vagy az ügyosztályt tájékoztatni kívánó levelei, harmad sorban pedig magánszemélyek gyanúsnak ítélt s ezért elfogott levelezései szolgálták híryanagként munkájukban.

Az ágensi jelentések esetében¹⁸ rögtön szembetűnik, hogy azok aláírás nélkül készültek, az informátor személyéről semmit sem tudhatunk meg belőlük, csupán következtethetünk műveltségükre, iskolázottságukra abból, hogy milyen nyelven fogalmazták meg levelüket. Az oroszul írt jelentések¹⁹ mellett előfordul francia nyelvű²⁰ is, és ez arra mutat, hogy az ügynökök között képzett értelmiségiek is voltak. Alátámasztja ezt az általunk ismertetett francia nyelvű jelentés rendkívül logikus, összefogott tartalma, amely az európai hatalmi viszonyok és politikai áramlások alapos ismeretéről árulkodik. Nem

nevez meg hírforrásokat, hanem érezhetően egy saját tapasztalatok és összegzett sokrétű információk alapján kikristályosodott összképet ad a Monarchia európai helyzetéről és külpolitikai törekvéseiről — a belpolitikával, elsősorban a nemzetiségekkel összefüggésben.

Más esetekben tudomásunkra jut, hogy az ügynök milyen forrásból szerezte híreit. „A városban az a hír terjedt el. . .”²¹ egy ilyen bevezetés után egyértelmű, hogy egy, a közhangulatról saját tapasztalata, hallomása alapján beszámoló ágensi jelentéssel van dolgunk. Az ismertetésre kerülő harmadik jelentés²² ebből a szempontból újabb típust képvisel. A feljegyzést ugyanis jól láthatóan, egy a kormányzatot tudatosan informálni akaró magánszemély levelének és a szláv és más kérdésekről tartott előadásokról szóló ágensi jelentésnek az összegzéséből készítették. Újabb adalékokkal gyarapodott tehát az ügyosztály munkájáról alkotott képünk, miszerint tudomásuk volt minden nyilvános előadás tartalmáról és lefolyásáról, és általában a közhangulatról.

Továbbá előttünk áll az alattvalónak az a típusa, aki kötelességének érzi, hogy az arra illetékeseket informálja, ha hazájával kapcsolatos hírek, tapasztalatok birtokába jut. A levelét csak Andrejként aláíró személy Lipcséből tájékoztatja a poltavai kormányzóság egyik világi bíróját, A. A. Szavicsot az utazása során a szláv népek helyzetéről és az orosz, valamint német hatalomhoz való viszonyról nyert tapasztalatairól.

Az ügyosztály archívumában önállóan is előfordulnak az íméntihez hasonló beszámoló levelek.²³ Ezek mindegyike megegyezik abban, hogy írói, bár nem tagjai az ügyosztálynak, saját tapasztalataikat összegzik, melyeket az ország szempontjából fontosnak, esetleg veszélyesnek tartanak. Az ágensi jelentésekkel ellentétben itt ismertek a szerzők, s nemcsak aláírásaik révén, hanem azért is, mert az ügyosztály ellenőriztette az informátorok személyét, s ezt csatolta a levélhez.

Az egyik,²⁴ a továbbiakban ismertetésre kerülő oroszul írott levél esetében megtudjuk, hogy az író Jakov Golovackij, a vilnusi Archeológiai Bizottság elnöke, korábban a lvovi egyetem professzora, aki levelét a vilnusi főkormányzó révén juttatta el P. A. Suvlovhoz. Személyét a politikai osztály ellenőrizte.

A másik hasonló típusú levél²⁵ kapcsán az ügyosztály nehezebb feladat előtt állt, hiszen a szerző, gróf Tabas Zaluszkij, Velencében élő lengyel származású ausztriai alattvaló volt. Feltehetően ezért írt franciául, személyéről a titkos szolgálat egyik vezetője a velencei orosz konzultól, M. N. Bakunyintól kért tájékoztatást, amit az a következőképpen adott meg. „Kegyelmes uram Alexandr Francovics! Kegyelmességed tiszteletteljes levelére múlt év január 26-áról 37-es szám alatt van szerencsém közölni, hogy gróf Iván Tabas Zaluszkij ausztriai alattvaló Velencében két éve él, jó hírnévvel rendelkezik, családjával szerényen, de szegénység nélkül. Bár nekem személyesen nem ismerősöm, de mindaz, amit róla megtudhattam, hitelt érdemlő.”²⁶

Ez utóbbi levélnek van egy további érdekessége is, megtudhatjuk belőle, hogyan kerülhetett valaki ügynökként a harmadik ügyosztály kötelékébe, ugyanis az említett Tabas Zaluszkij egyben felajánlotta szolgálatait az ügyosztálynak. „Mivel elég jól ismerem Ausztriát, Magyarországot, és az egykori Lengyelország tartományait, ezen felül egész Nyugat-Európát, abban a helyzetben vagyok, hogy legjobban mint ügynök szolgálhatom Oroszországot. Ha Exellenciád úgy dönt, hogy elfogadja javaslatomat és szolgálatába fogad, akkor a továbbiakban közelebbi információkat szolgáltatok majd szerény személyemről.”²⁷

Az ügyosztály anyagában gyanúsnak ítélte, s ezért felbontott magánlevelekből származó információkra épített feljegyzések is találhatóak. Az általunk ismerttetendő²⁸ hasonló feljegyzés alapjául szolgáló orosz nyelvű levelet N. Szvesnyikov küldte pétervárról P. I. Alandszkijnak a kijevi egyetemre, hogy beszámoljon neki a Magyarországon tett utazása benyomásairól. A levél tartalma felkeltette az uralkodó érdeklődését, mert maga írta rá a kérdést: Kik ezek az urak? Az ügyosztály nyomozása folytán P. I. Alandszkijról egy bizonyos 782-es számú irat alapján megállapították, hogy a kijevi szent Vlagyimir Egyetem Egyetemes Történelmi Tanszékének docense. A levélíró Szvesnyikov személyét már inkább homály fedi. Három különböző személy is felmerült a jelentésekben. N. Szvesnyikov a népfőiskolák felügyelője, a szmolenszki kormányzóságban, I. L. Szvesnyikov, a pétervári népiskola tanára, és Sz. Szvesnyikov ellentengernagy. Csupán ez utóbbiról jelenti az útlevélosztály, hogy külföldön járt.

A következőkben a kiválasztott archív anyagot kronológiai sorrendben közöljük.

A feljegyzés a III. ügyosztály Ófelsége kancelláriájának titkos archívumából való. Aláírás nélkül készült, francia nyelven fogalmazták. Az ügynök mélyrehatóan elemzi benne a korabeli Ausztria belpolitikai viszonyait, valamint a Monarchia Oroszországgal kapcsolatos külpolitikai törekvéseit.

*

Ahhoz, hogy Ausztria újra régi fényében ragyogjon, sürgősen ki kellett békíteni Magyarországot a Monarchia nyugati részével, és rendbe kellett hozni a pénzügyeket. Ezt az eredményt csak az ország képviselőinek közreműködésével lehetett elérni. Az alkotmányos és törvényes helyzet helyreállítása lényeges feltétele volt a Monarchia újjászervezésének.

Minden, az utóbbi 16 évben alkalmazott módszer – akár az abszolút hatalomé, akár Schmerling úr kormányáé – megbukott. Kilépve a legutóbbi háborúból, a Birodalom máris benne találta magát a kiegyezésben.

Tehát ezért volt az, hogy Beust úr, aki idegen Ausztriában és így semmilyen ígéret nem köti, belekezdett a Birodalom egységének kialakításába. Mindezt alkotmányos alapon és úgy, hogy magukat a népeket nyeri meg a kiegyezés gondolatának.

Úgy tervezte, hogy egyrészt kiegyezik Magyarországgal biztosítva alkotmányos jogait, másrészt pedig lecsillapítja a Lajtán inneni népeket, ugyanakkora szabadságot és alkotmányosságot biztosítva nekik, mint Magyarországnak.

Miután gyorsan eltávolították Belcredi grófot, akinek zavaros (sötét, homályos) elképzelései csak elszabadították a nemzeti gyűlöletet – Beust úr elment a Miniszterhez, közvetlen kapcsolatba lépett a Deák-párt vezetőivel és közölte velük, hogy a kormány meddig hajlandó elmenni Magyarországgal kapcsolatban.

Az a viszony, ami 67-ben jött létre a közrendben, ennek a megegyezésnek a gyakorlati eredménye.

Mára ez a magyar országgyűlés által megszavazott kiegyezés alaptörvény lett és arra hivatott, hogy a jövőben szabályozza a viszonyt Magyarország és a Monarchia többi része között.

Beust úr kevesebb sikert ért el a Monarchia nyugati részén.

Csehországban – csakúgy mint a többi többnemzetiségű vidéken – az egyház és a nagybirtokosok által támogatott szlávok visszaütésük a német alkotmányt. (Ezek

a nagybirtokosok igen rossz szemmel nézik mind a dualizmust, mind a központosítást!). Az országgyűlések elfogadhatatlan igényeket támasztanak és nem hajlandók képviselőket küldeni a Reichsrathba, Bécsbe. . .

A nemrég befejeződött választásokon teljesen eltérő eredmények születtek. A csehek és a szlovákok képtelenek voltak ellenállni és a Miniszter néhány szavazatos többséget szerzett. Mától fogva biztosak lehetünk abban, hogy a prágai és brünni választók elküldik képviselőiket a Reichsrathba, amelyet ennek a hónapnak a végére hívtak össze.

Semmi sem dőlt még el Horvátországban. Az országban nagy a nyugalanság. A nemzeti párt autonómiát és trialista államszövetséget akar, nem akar képviselőket küldeni Pestre és követeli a zágrábi országgyűlés összehívását.

A belső nehézségek sokáig kihatottak Ausztria külpolitikájára is.

Amit Beust úr kezdett alkalmazni januárban a keleti kérdés kapcsán, szükségessé teszi, hogy Ausztria tekintélyét visszaszerezve kiszabaduljon az elszigeteltségből, másrészt pedig szeretné megakadályozni azt, hogy Oroszország egyedül rendezze a Porta és a keresztények ügyeit.

Ausztria soha nem fogadta el és nem is fogja elfogadni azt, hogy keresztények a Porta uralma alatt éljenek. Ausztria tart a szláv elemektől és az ortodox egyháztól is. Persze nem a humanizmus vezeti, amikor javítani akar ezeknek a népeknek a sorsán, hanem politikai számítás.

Meg akarja szüntetni azokat az okokat, amelyek gondot okozhatnak a szomszéd területeken, hogy megelőzze a bármikor kitörni kész forrongásokat. . .

Az a fontos neki, hogy megszilárdítsa a Szultán hatalmát Törökországnak azokon a területein, amelyek legközelebb esnek ezekhez a határokhoz.

A szentpétervári cári kabinet köztudott érdektelensége ellenére itt azért meglehetősen gyanakodva figyelik azt, hogy hogyan viszonyul Oroszország a Kelethez. A bizalmatlanságot Franciaország még szítja is.

Hol úgy, hogy nekünk tulajdonítja Bosznia és Hercegovina annektálásának tervét, hol pedig úgy, hogy azt terjeszti: Ausztria határain autonóm szláv államok csoportját akarjuk létrehozni. Mindkét feltevés egyaránt szégyenletes lenne Bécsre nézve.

Franciaország azért, hogy megnyerje Ausztria támogatását és megakadályozza a szláv népek török uralom alól való felszabadítását, megígérte a bécsi kabinetnek, hogy szembe fog helyezkedni Szerbia megnagyobbításával és Bosznia-Hercegovina egyenjogúsításával.

CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy.hrany. No 168. 1-4 l.

Dátum és aláírás nélkül

Francia nyelven

Jegyzet abból a levélből, amelyet Andrej aláírással (családi neve olvashatatlan) Lipcseből küldtek A. A. Szavics világi bírónak a poltáviai kormányzóságba. A levél arról tájékoztat, hogy milyen a viszony az oroszok és a csehek valamint más szlávok között, továbbá elemzi a németek és a csehek kapcsolatát Ausztriában.²⁹

*

Ausztriában a politikai és nemzetiségi szenvedély annyira kiélezett, hogy akaratlanul is hidegrázós hangulat alakul ki az emberekből. Ugyanakkor mindenféle lehetősége elvész annak, hogy a polgár hideg fejével és szenvedélymentesen viszonyuljon benyomásaihoz.

Prága, ahogy az átutazók láthatják, teljesen német város: német nyelv, német jogok, hovatovább német arcok: De ha az ember körültekintően figyel, észreveszi, hogy a város két, egymással kibékíthetetlen ellentétben álló táborra oszlik és ez az ellenségeskedés napról-napra nő. Amikor Prágában voltam és németül kérdezősködtem, az ismerős portás felvilágosított, hogy Prágában a csehek nem válaszolnak azokra a kérdésekre, amelyek németül hangzanak el. A Landtagba történő választás idején naponta végbement valamilyen skandalum. Egyébként azt várni Ausztriától, hogy oldja meg a cseh kérdést, teljes lehetetlenség. Csak egy út marad, az erőszaké. Mind Ausztriában, mind más államokban az a vélemény, hogy Csehországnak németnek kell maradnia, a szláv világhoz csak harc árán csatlakozhat. Csehország mélyen benne van Németországban és Németország számára stratégiaiilag fontos hely –, ez teljesen érthető. Ha még az osztrákok szeretnének is tenni a cseh önállóságért, ez ellenérzést váltana ki Ausztrián belül is és fellegyverezné Ausztriával szemben Poroszországot, amely úgy tekint az osztrák–német földre, mint Németország egyedüli szerzeményére. A jövőben a csehek maguk lesznek bekerítve és aligha lesznek olyan állapotban, hogy el tudjanak válni a németektől. Először is az ország fele németekkel népesült be, másodsor nekem úgy tűnik, náluk a nemzeti különbözőség mesterségesebb, mint a valódi. A csehek történelme szorosan összefügg a német világgal, műveltségük német és ezért is nélkülözhetetlen szükséglet az önálló irodalom megteremtése. A könyvkereskedők véleménye szerint a cseh tudományos könyvek száma csekély. A cseheknél durva széthúzás tapasztalható, a kiadók cseh műveket hazaszeretetből adnak ki és nem haszonból.

A nép valamilyen német–cseh keverék nyelvet beszél, az a nyelv amelyen Palaczký és Rieger tárgyal, az általuk alkotott. Eredetiségre törekvő cseh felbuzdulás még tapasztalható. Nincs olyan ország Ausztriában, de még Európában sem, amely annyi adót fizetett volna, mint Csehország. Ennek oka az, hogy a mezőgazdaság és az ipar korán olyan fejlődést ért el, amely nem jellemző egyetlen ausztriai területre sem. A csehek maguk is érzik, hogy idővel a német elem bekebelezi őket, ezért csak Poroszországban reménykednek.

Számukra –, ahogyan ők elképzelik – az Oroszországgal való egyesítés nagyon előnyös volna. Szeretnének az orosz hercegek közül egy királyt. Leginkább Vencelért lelkesednek, vagy ahogy itt nevezik Václav. Venceszláv Konsztantyinovicsot akarná. Azt mondták itt nekem, hogy amikor Konsztantyin Nyikolajevics utazgatott Európában, azt tervezte, hogy meglátogatja Prágát, s Prága polgárai demonstrációt akartak szervezni. Valószínű azonban, hogy Konsztantyin Nyikolajevics felső parancsra megváltoztatta útvonalát. A csehek az Oroszországhoz fűződő kapcsolatukat a német vámszövetséghez hasonlóan akarják realizálni. „Önök Ázsiában megbízható új kereskedelmi kapcsolatokat alakítanak ki, számunkra igen előnyös lenne ezeket kihasználni. Ráadásul Önök még katonailag is erősek, miért ne tudnának megvédeni bennünket. Az összes többi területen önállóak leszünk.” *Nincs visszhangja annak, milyen haszna lesz ennek Oroszországra nézve?*³⁰ A csehek megmentése ugyanaz a probléma mint a lengyelek megmentése. A lengyel kérdés, úgy tűnik, nem merül ki a lengyel önállóságban. Ha a lengyelek csak egyedül kívánnák az önállóságot, ez viszonylag könnyen megvalósítható, de a lengyelek nem tudnak megbékélni azzal a történelmi ténnyel, hogy az orosz törzs fennhatósága vitathatatlan minden szláv nép felett. *A csehek szintén elsőnek tekintik magukat a szláv népek között, bárhogy is forgatjuk fejünkben a gondolatot velük együttműködni nem lehet.*³¹ Bécsben más szlávokkal is találkoztam. E találkozások nyomán aggasztó tapaszt-

talatokra tettem szert. Voltam például a galíciai orosz társaság ülésén. Ezen ostoba vita folyt. A legjobb barát a kárpátaljai orosz. Náluk legalább megfigyelhető az az egyértelműen meghatározó törekvés, hogy kiszabadítsák magukat a magyar elnyomás alól és kapcsolódjanak Oroszországhoz. Az itt élő szlovákok vezetője és védnöke az utóbbi időkig *Rajevszkij pópa*³² volt. Most a ruszinok vitatkoznak, segítséget várnak Oroszországtól, de pénzügyi segítség még nem érkezett, s ha volt is pénz, akkor ez a sajátja volt. A ruszinok támadják Rajevszkijt despotizmusa miatt. Rajevszkij nekem nem tetszett. Külsőre olyan, mint Herzen. Valamikor okos ember lehetett, de most túlzottan önelégült. Viselkedését szempontunkból kifejezetten károsnak tartom. Minden alap nélkül kelt a szlávokban reményeket Oroszország iránt és fenyegeti az osztrák kormányt. A más szlávokhoz való lelki közeledés érdekében semmit sem tesz. Évente küldenek valakinek 100 rubelt, aztán hangosan egész Európát telekürtölik vele. *A szlávok egyesülése ettől nem megy előre, csak ellenségeskedés alakul ki Oroszország irányában.*³³ Meggyőződésem, hogy ezek a szlávok egy konfliktus esetén nem segítenek nekünk. Ha támadjuk Ausztriát, a szlávok felkelnek.

Egyébként nekünk nem kell bántani Ausztriát, annál inkább nem, mert helyette nincs más. Ausztria nélkülünk is hamar összeomlik, ezt különösen Bécsben lehet érezni. A Bécsben való tartózkodásom rám olyan benyomást tett, mintha egy halál előtti világban lennék. Itt mindenki vigad és senki nem gondol a jövőre. A korona már nem szent. Sehol nem láttam élesemnél jobb, cinikusabb karikatúrát a bécsi újságok karikatúráinál. A németek a poroszokhoz húznak. A magyarok egyáltalán nem gondoskodnak az állam egyéges érdekéről. Jut eszembe a magyarokról, ennél vadabb népet soha nem láttam. Az egyetemisták az egyetemen kiemelkednek ostobaságukkal a többi náció közül. A magyarok az oroszokhoz ellenségesen, gyűlölettel viszonyulnak. Voltam Bécsben, amikor híre ment az 56-os egyezmény megsemmisítésének. A magyarok annyira feldühödtek, hogy veszélyes volt oroszul beszélni.

CGAOR SZSZSR f. No 109. jegy. hrany. No 429. 1-5 l.

1870. január 21.

orosz nyelven.

A Vilniusi Archeológiai Bizottság Elnökének, Ja. Golovackijnak levele a vilniusi fő-kormányzónak. Az ausztriai szláv népek azon reményéről ír, hogy ha Oroszország belép a francia-porosz háborúba, akkor elnyerik nemzeti függetlenségüket. Tudósít a galíciai lengyel fegyverkezésről is, s arról, hogy abban bíznak, hogy új felkelés lesz Lengyelországban.

*

Külföldi utamról visszatérve kötelességemnek tartom, hogy közöljem Ófelségével megjegyzéseimet és megfigyeléseimet, valamint hűen jelentsem, mit láttam és melyek az elképzeléseim. Poroszországon és Szászországon éppen azokban a napokban utaztam keresztül, amikor hadat üzentek a franciáknak. Nem tudtam csodálkozni a porosz nemzet egyöntetű állásfoglalásán s hamisítatlan hazafiasságán, valamint azon az energián, amellyel minden réteg részt vett a háborúra való előkészületben. A háború iránt – úgy tűnt nekem – kisebb a lelkesedés a szászoknál. A nép között felháborodottan bírálták és szemrehányásokkal illették a poroszokat, a hannoveriek pedig – akikkel sikerült az úton

találkozni – világosan megmondták, hogy alig várják a porosz szoldateszkától való megszabadulást. Ebben a kérdésben azonban az utolsó szót a nép mondja ki. Lehetséges, hogy a kérdést csak a fegyverek erejével lehet eldönteni.

Július 10-én már Prágában ébredtem fel. A cseh és a szláv nép között megtalálhatjuk a reményt és az aggályt is. A csehek a jelenlegi háborúval a legkilátástalanabb helyzetbe kerültek. Azt mondják, bármelyik fél győz, számukra egyik megoldás sem kedvező.

Ha a németek győznek, akkor a poroszok csatlakoztatják Ausztriát s akkor a közeljövőben halálos ölelésbe fonják Csehországot. Ha a franciák győznek, akkor Ausztria követelni fogja korábbi helyét Németországban és akaratlanul a cseheket is a német szövetségbe nyomja, amelytől 1866-ban szabadultak meg. Ebben a kilátástalan helyzetben a csehek minden reménye Poroszországban van. Feltételezve, hogy a fellángoló háborúban a franciák Ausztriát is bevonják az együttműködésbe, ugyanakkor Oroszország fellép Poroszország mellett, a cseheknek is lehet olyan reménye, hogy az elkövetkező béke feltételeinél Oroszország kiáll a csehekért és szlovákokért. Ezért ma a cseheknel minden párt olyan szimpátiával van Oroszország iránt, mint még soha. Beszéltem Riegerrel, Braunerral, Treszkovoszkijjal és mindnyájan reménnyel néznek Oroszországra, benne a szlávok megmentőjét látják. A csehek oroszországi odaadásukban odáig mennek el, hogy hajlanak a pravoszláv hitre. A csehek tevékenyen hozzáfogtak Prágában a tönkrement Szent Nyikoláj templom helyreállításához és abból pravoszláv templomot akarnak építeni. Arra készülnek, hogy egy év múlva megünneplik a templom felszentelését. Oroszország iránt más szláv népeknel sem kevesebb a szimpátia, különösen a pravoszláv hitűeknél. Az oroszok Galíciában, Magyarországon és Bukovinában várják az orosz ezredeket, hogy segítségükkel szabaduljanak fel a gyűlöletes lengyel és magyar iga alól. Mindnyájan látják a keleti kérdés megoldásának közeledtét.

Ami az osztrák kormányzatot illeti, az a pártok harcában őrlődik és nem tud megoldást. A német párt 1866 bosszújának örülne. A magyarok zajonganak és veszélyesek a szlovákokra. A lengyelek pedig türelmetlenül várják a maguk által elképzelt állam megvalósulását, sőt odáig is elmennek, hogy nem félnek a háborúba rohanni, és magukkal akarják rántani Ausztriát. Galíciában sok emigráns van, szerveződnek, fegyverkeznek és várják a parancsot. Ha a francia fegyverek diadalmaskodnak, megismétlődhet 1863 színjátéka. Az osztrák kormány kívár és nem akar dönteni, de a múlt héten behívták a szabadságos katonákat, hogy feltöltsék az egész hadsereget még a béke időszakában.

Ausztriában mindenütt látható a fegyverkezés és készülődés a komoly fellépésre. Ezen kívül nem lehet nem észre venni, hogy minden népnek megvan a maga követelése, a maga kívánsága, saját terve. Ausztria minden tartománya csak a maga érdekében szorgoskodik, minden nemzet saját lobogóját tűzte ki, birodalmi hazafiság nincs! A nemzeti érdekek elkülönülése a társadalom összes rétegét áthatotta és még a hadseregbe is bejutott. 1866-ig az osztrák hadsereg különleges réteget jelentett, a katonák nagyon keveset kommunikáltak a civil emberekkel. Ma pedig az általános hadkötelezettségek miatt minden társadalmi réteg képviselteti magát a hadseregben. A katonák nem támadják népüket, nemzetiség szerinti pártjukat támogatják, vállalják nyelvüket és származásukat. A katonák ugyanolyanok, mint bármelyik más hazafi. Megvitatják saját nemzeti érdekeiket és a szlávok, poroszok, csehek, szerbek az ezrekben hangosan beszélnek, hogy a testvér oroszokra nem fognak lőni. A tisztek közül pedig egy (cseh) azt mondta társaságban, hogy Oroszország elleni háború esetén egész ütegét átviszi az orosz táborba. Így

állnak a dolgok Ausztriában. Mélységes nagy tisztelettel és teljes odaadással maradok Őfelségének hű szolgája.

Aláírta: Jakov Golovackij a Lvovi Akadémia volt professzora. Vilna 1870. augusztus 7.
Ellenőrizte a politikai osztály vezetője: M. Jakovlev.

CGAOR SZSZSZR f. No 4. jegy. hrany. No 430 1-5 1-

1870. augusztus 16. 1870. augusztus 27.

orosz nyelven

Aláírás nélküli rövid ügynöki jelentés, amely tájékoztat a nép körében az isztambuli orosz nagykövet, N. P. Ignatyev hazatéréséről terjengő hírekről.

*

A városban az a hír terjedt el, hogy Ignatyev nagykövetet³⁴ Pétervárra rendelték, mivel ellentét alakult ki közte és a külügyminisztérium között. Ma pedig – Ignatyev elutazása után – a hazarendelés ügyében más okot hangsúlyoztak, és pedig azt, hogy titkos úton jelentős összeget adtak neki a szláv mozgalom támogatására.

CGAOR SZSZSZR f. No 4. jegy. hrany. No 509. 5. 1.

1876. augusztus 12.

orosz nyelven

Részlet N. Szvesnyikov Pétervárról küldött leveléből, amelyet P. I. Alandszkijnak, a kijeivi egyetem egyetemes történeti tanszéke docensének címzett. Ebben beszámol Magyarországon tett utazása tapasztalatairól, és arról elmélkedik, hogy milyen káros a francia politika a szláv felszabadítás eszméjére.

*

Voltam Magyarországon és lelkesedem ezekért a szimpatikus ellenséges emberekért még akkor is, ha a szláv ügy ellenségei. Tetszik állameszméjük és forró szeretetük a magyar állam iránt, tetszik államteremtő eszméjük. Ők a mi szocialistáink ellenpólusai, akik szét akarják rombolni az államot, s akik alamuszi sületlenségüket fejtegetik kártékony újságjukban, a Vperjodban –, amelyben ugyan nincs komoly mérgező hatás, de van egy nagy dózis altatva cselekvésre való buzdítás, olyan, mintha altató porral hintették volna be minden mondatát, amelyről a megboldogult Sapov³⁵ is álmodott.

A franciák hitványok. Még itt elcsodálkoztam a pétervári franciák szláv ügy iránti ellenséges magatartásán, de Párizsban arra a következtetésre jutottam, hogy nincsenek laposabb, rutinosabb, befeketítőbb emberek a franciáknál. Semmit nem értenek, és megérteni nem tudnak. Doktrinerek és rutinosak! Esküsznek az orosz barátságra, szavakban hízelegnek, de érdekeiket nem értik, a magyarok ügye pedig számukra a legszegényesebb program! Ők (a magyarok Cz. I.) csodabogatirok,³⁶ ellenségesek, de nyíltak és becsületesek. Adja Isten, hogy valamikor barátok legyünk! Sokat láttam, megismerkedtem különböző rétegekkel, nemzetiségekkel. Később szeretnék írni a látottak alapján élményeimről.

CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy. hrany. No 160.

1876. november 12. 1876. november 25.

orosz nyelven

Gr. Thobas Zaluszkij ausztriai alattvaló levele Velencéből a III. ügyosztálynak, amelyben felajánlja szolgálatait. A levélhez csatolt feljegyzésben tapasztalatai és értesülései révén felvázolja az Osztrák–Magyar Monarchiának, a magyarok által ösztönzött, Oroszország elleni háborújának tervét. Tudomása szerint az európai nagyhatalmak más-más érdekektől vezéreltetve támogatnák a Monarchiának eme lépését.

*

Excellenciás Uram!

A jelenlegi körülmények között Oroszországot veszély fenyegeti főleg a magyar forradalmi párt részéről. Engedje meg Excellenciád, hogy a továbbiakban röviden és lényegretörően tájékoztassam az ezt a tárgyat érintő észrevételeimről.

Mivel elég jól ismerem Ausztriát, Magyarországot, az egykori Lengyelország tartományait, ezen felül egész Nyugat-Európát, ezért abban a helyzetben vagyok, hogy kiválóan szolgálhatnám Oroszországot, mint ügynök (titkos). Az a cél vezérel, hogy felfedjem a fent említett országok ellenséges viselkedését és arról időben értesítem az önök országát.

Társadalmi helyzetem, különböző kapcsolataim és lengyel származásom mind-mind megkönnyítik eme feladat elvégzését. Viselkedésem indítéka, hogy mi lengyelek nem reménykedhetünk más országokban vagy hatalmakban Oroszországot kivéve, melyhez szoroson és hűségesen kell kötődünk és minden erőnket szolgálatába kell állítanunk.

Ha Excellenciád úgy dönt, hogy elfogadja javaslatomat és szolgálatába fogad, akkor a továbbiakban közelebbi információkat szolgáltatok majd szerény személyemről.

Fogadja legalázatosabb tiszteletemet

Jean Thobas–Zaluski
herceg ausztriai alattvaló

Itáliában, Velencében 1877. január 27.

A magyar forradalmi párt, amely valójában megegyezik a magyar parlament balszárnyával és amelyet Simonyi Erneste, Mocsányi³⁷ és mások vezetnek, azt akarják, hogy Kossuth térjen vissza Magyarországra. Ennek az az oka, hogy szerintük egyedül Kossuth tudja tűzbe hozni a magyarokat szavai és írásai varázsával – egészen a fanatizmusig.

A fent említett pártnak pedig szüksége lenne erre a fanatizmusra egy Oroszország elleni háborúban. Nem tudhatjuk, hogy ez a háború biztosan bekövetkezik-e, de ennek reménye benne él a magyarok lelkében – és egyre inkább növekszik.

Csak egy szikra kell, hogy ez a puskaporos hordó felrobbanjon és ez a szikra – ebben biztosak lehetünk – maga Kossuth.

Ausztria beleegyezik mindenbe, amit Magyarország akar – mondhatnánk úgy is, hogy Magyarország Ausztria rossz szelleme.

A magyar forradalmi párt által előkészített cselszövést a következőképpen lehetne röviden összefoglalni. Azt akarják, hogy Oroszország támadja meg a törököket, vagyis lépjen be egy minden elképzelést felülmúló, összes haderejét igénybe vevő háborúba, ami lehetőleg jó sokáig is tartana. Amikor pedig Oroszország teljesen le lesz kötve, hadserege pedig kezd meggyengülni, éhínség üti fel a fejét a Baltikumban és az örmény hegyekben, akkor szánja majd el magát az Osztrák–Magyar Monarchia az Oroszország elleni támadásra. Ezen kívül számítanak még a szocialista csoportok és a lengyelek

megmozdulásaira – ez utóbbi mértéke mindenesetre Németországtól függ. Németország egyébként valószínűleg nem kerül majd ellentétbe a magyarokkal és ugyanez várható a Rajna másik oldalán, a franciák részéről is.

Tehát amint Oroszország háborúba lép Törökországgal, már biztos is a háború az Osztrák–Magyar Monarchiával, és ez független a mostani miniszterelnökének véleményétől. Oroszországot európai határának minden pontján támadják majd. A hadseregnek két fő szárnya van, mind a kettőben 200 ezer ember áll készen. Az egyik Romániát és Beszarábiát foglalná el és addig támadná a törökökkel harcoló oroszokat, míg azok nem kapitulálnak. A másik Volhinián és Podólián keresztül törne előre egészen Kijevig, Jaketyerinburgig és Odesszáig, vagyis a legmélyebben előrenyomulva, egészen a Fekete tengerig. Az osztrák–magyar sereg maradéka Itáliával szemben állomásozik majd, de csakis mint tartalék.

Ami Németországot illeti, neki át fogják majd engedni Lengyelországot, Litvániát, azon túl pedig Fehér-Oroszországot és a balti tartományokat.

Ennek az Osztrák–Magyar Monarchia által kirobbantott háborúnak a költségeit Anglia vállalná, mivel az, hogy a magyarok minden lehetséges módon meg akarják gyengíteni az oroszokat, egybeesik az angol érdekekkel.

Szorosan együttműködnének a külföldön élő orosz emigránsokkal, az Oroszországban működő szocialista csoportokkal, a lengyelekkel, egyszóval mindenkiel, aki elégedetlen Oroszországgal és valamiféleképp az ellensége azért, hogy mindenhol és mindenféleképpen gondokat okozzanak és így meggyengüljön az ereje.

Nem tudhatjuk, hogy a magyarok elérik-e céljukat, ők mindenesetre meg vannak arról győződve.

Uralkodójuk legalábbis egyetért velük, amikor erőszakosan és állhatatosan követelőknek (ami egyébként is jellemző tulajdonságuk).

Oroszországnak jól kell látnia, hogy kik az ellenségei, hogy egyben lássa az őt minden oldalról fenyegető veszélyt és valamit lépni tudjon. . .

Főleg nem szabad Oroszországnak alábecsülnie a magyarok erkölcsi, politikai és katonai erejét, valamint hihetetlen energiájukat. . .

Ez a nép, ha még oly kisszámú is –, amely makacs, könnyen lelkesedő és nagyon jó adminisztratív szervezettel rendelkezik – vélt vagy valós okok alapján ellensége Oroszországnak, rendelkezik Törökország, Németország, Anglia, sőt Svédország támogatásával, elképzelhető, hogy meg tudja ásni Oroszország sírját, mivel ott még sem anyagilag, sem erkölcsileg nem készültek fel az ellenállásra. Ezért nem lehet eleget hangsúlyozni, hogy Oroszországnak nagyon óvatosnak kell lennie ellenségeinek fondorkodásaival szemben.

CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy. hrany. No 162. 1–5. 1.

1877. február 10.

francia nyelven

JEGYZETEK

1. A polgári történesek munkáiban, amelyek 1917 előtt születtek a 19. század 60–70-es éveinek orosz belpolitikája úgy jelenik meg, mint hivatalos cári uralkodási pozíció ld.: Sz. Sz. *Tatyisev*: Imperator Alekszandr II. Jego z szizny i carsztvovaryija I–II. Sz–Pb. 1903. *Barrive*: Obscsesztvennoje dvizsenyje pri imperatore Alekszandre II. M. 1908. A. A. *Sunaher*: Imperator Alekszandr II. Isztoricseskij ocserk jego z szizny i

- carsztvonyija Sz–Pb. 1903. stb. Más oldalról a történészek figyelmét vagy csak a 60-as évek reformjainak előkészítése és végrehajtása kötötte le, vagy a reform Oroszországnak társadalmi-politikai mozgalma. Ld. G. A. *Dzsaisijev*: Iz ephi velikih reform M. 1894. A. A. *Titov*: Reformi ALekszandra II i ih Szugyba M. 1910. V. Ja. *Bogucsarszkij*: Aktyivnoje narodnyicsesztvo 70-h godov M. 1912. stb. A szovjet történeti irodalomban a 20–30-as években nem találunk erre a korszakra vonatkozó monográfiát. A 60-as évektől kezdve jelennek meg feldolgozások a korra vonatkozóan. P. A. *Zajoncskovszkij*: Krizisz szamogyerzsavija na rubezse 1870–1880 godov M. 1964. Ju. B. *Szolovjov*: Szamogyerzsavije i dvorjansztvo v konce XIX veka M. 1973.
2. A III. ügyosztállyal kapcsolatban megjelent munkák közül a legjelentősebbek: M. V. *Orzsehovszkij*: Tretyje otgyelenije. Voproszi Isztorii No 2. 1972. 109–121. 1. Jelentős tanulmány, amely a III. ügyosztály felépítésével és a cári rendszer elleni belső forradalmi ellenállással foglalkozik a III. ügyosztály titkos archívuma alapján, de nem érinti az Oroszország határain túl tevékenykedő ügynökök munkáját. P. A. *Zajoncskovszkij*: Krizisz szamogyerzsavija na rubezse 1870–1880-u godov M. 1964. V. G. *Csernuha*: Vnutrennaja politika carizma sz szeredinü 50-h do nacsala 80-h gg. XIXV. X. L. 1978. E. *Ambürger*: Geschichte der Behördeorganisation Russlands von Peter dem Grossen bis 1917. Leiden 1966. Jan *Grey*: The Romanovs. The Rise and Fall of a Russian Dynasty 270–272. 1. Newton Abbot.
  3. P. A. Suvalovval kapcsolatban megjelent munkák közül jelentősebb: Zapiszka gr. P. A. *Suvalova* Krasznoj Archiv vol. lix. 1933. t. 4. M. 1933. Bevezető tanulmányt P. A. Suvalov feljegyzéseire V. M. Hvosztov írt.
  4. Ld.: Jan *Grey* id. m. 312. 1., továbbá P. A. *Zajoncskovszkij*: Pravityelsztvennij apparat szamogyerzsavnoj Rosszii V. XIX. V. M., 1978. 190–192. 1.
  5. Többek között J. *Grey* id. m. 272. 1.
  6. M. V. *Orzsehovszkij* id. m. 115. 1.
  7. P. A. *Zajoncskovszkij*: Pravityelsztvennij apparát. . . 192. 1.
  8. M. V. *Orzsehovszkij* id. m. 110. 1.
  9. Kétségtelen, hogy hármójuk közül D. A. Miljutyin hadügyminiszter volt a legjelentősebb politikus, aki mérsékelten liberális nemesi eszméket képviselt. P. A. Valujev a cár feltétlen híve, de józan bírása is.
  10. M. V. *Orzsehovszkij* id. m. 112. 1.
  11. P. A. *Zajoncskovszkij*: Pravityelsztvennij apparat. . . 192. 1.
  12. A. J. *Dyelyvig* Moji voszpominanyija IV. M. 1913. 441. 1.
  13. A. A. *Kirejev* (1833–1910) újságíró, szlavofil.
  14. II. Sándor 47 évesen szeretett bele a 18 éves Je. Dolgorukaja hercegnőbe, aki 1872 után a cárnak négy gyereket szült. 1867 májusától Péterváron élt, ahol a cár fényűző lakosztályt biztosított számára. Meghitt kapcsolatukról az udvarban mindenki tudott.
  15. CGAOR SZSZSZR f. No 109. op. No 213 jegy. hrany. No 35. 1. 1.: 1–165. (ACGIA MVD moszkvai fondjának anyaga).
  16. CGAOR SZSZSZR f. No 109. op. No 1 jegy. hrany. No 2202. 1. 1.: 1–2.
  17. CGAOR SZSZSZR f. No 109. op. No 1 jegy. hrany. No 2157. 1. 1.: 1–9., jegy. hrany. No 2046. 1.: 40 stb.
  18. CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4 jegy. hrany. No 168. 4. 1.
CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4 jegy. hrany. No 509. 5. 1.
CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy. hrany. No 429. 3. 1.
  19. CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4 jegy. hrany. No 509 és No 429.
  20. CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4 jegy. hrany. No 168.
  21. CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy. hrany. No 509. 5. 1.
  22. CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy. hrany. No. 429. 1–3. 1. és No 509. 5. 1.
  23. CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy. hrany. No 430. 1–5. 1.
CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy. hrany. No 162. 1–5. 1.
  24. CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy. hrany. No 430. 1. 1.
  25. U. o.
  26. U. o.
  27. U. o.
  28. CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy. hrany. No 160. 1. 1.
  29. Az ügyirat előtt hivatalos megjegyzés áll, mely szerint a feljegyzést meg kell őrizni, a szláv kérdéseket taglaló gyűjteményhez kell csatolni, s adott esetben az uralkodói megjegyzéseket figyelembe kell venni. CGAOR SZSZSZR f. No 109. No 4. jegy. hrany. No 429. 1. 1.
  30. A feljegyzésben ezt a mondatot aláhúzták és mellé az uralkodó odaírta: „igen”.
  31. A feljegyzésben ezt a mondatot aláhúzták és a cár e mondat mellé odaírta „igaz”.

32. Rajevszkij pópa szavakat piros ceruzával aláhúzták. Rajevszkij, Mihail Fjodorovics (1811–1884) 1842-től a bécsi orosz követség papja.
33. A feljegyzésben ezt a mondatot aláhúzták.
34. N. P. Ignatyev konstantinápolyi orosz nagykövet, akít a kortársak „a hazugság atyja” – nem éppen hízelgő névvel tisztelték meg. N. P. Ignatyev törökbarátsága nem volt egyedülálló jelenség még Oroszországban sem, de – természetesen – nem volt a legnépszerűbb sem. Nem véletlen tehát, hogy kortársai minden eszékeléssel igyekeztek semlegesíteni a konstantinápolyi orosz nagykövetet.
35. Személyét nem sikerült azonosítani.
36. „Csodálatos hősök”.
37. Helyesen: Mocsáry.